

ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ - ΤΟΠΟΛΝΙČΑ 2002-2003

Συνεχίστηκε το 2002 και 2003 το ελληνοβουλγαρικό πρόγραμμα συνεργασίας «Προμαχών-Τοπολνίτσα» στον νεολιθικό οικισμό που διασχίζεται από τη γραμμή των ελληνοβουλγαρικών συνόρων στη συνοριακή πυραμίδα 63¹.

Εν όψει της προγραμματισμένης λήξης του ανασκαφικού προγράμματος, αφαιρέσαμε κατά το 2003 τους εναπομείναντες μεταξύ των ανασκαφικών τετραγώνων στρωματογραφικούς μάρτυρες στον κεντρικό ελληνικό ανασκαφικό τομέα (Σχ. 1, Εικ. 1) και συνοψίσαμε την έρευνα των τριών φάσεων κατοίκησης που οι μέχρι σήμερα ανασκαφές έχουν εντοπίσει στον χώρο. Η ανασκαφική έρευνα αναπτύχθηκε σε τρία μέρη:

Το πρώτο μέρος αφορούσε στην έρευνα της τελευταίας φάσης κατοίκησης του χώρου, αυτής που ονομάσαμε *φάση III* (με αφετηρία μέτρησης πλέον από τα βαθύτερα αρχαιολογικά στρώματα). Η φάση αυτή αντιπροσωπεύεται με ελάχιστα αρχαιολογικά κατάλοιπα, θραύσματα κεραμικής και οστά ζώων που εμφανίζονται σποραδικά σε αβαθείς λάκκους (?) ανοιγμένους σε στρώματα της επόμενης φάσης κατοίκησης II. Κατά κακή συγκυρία οι «λάκκοι» αυτοί εντοπίστηκαν στα όρια των ανασκαφικών τετραγώνων και στους μεταξύ τους στρωματογραφικούς μάρτυρες μέσα στο διαταραγμένο από τη βαθιά άροση επιφανειακό στρώμα. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της τελευταίας φάσης κατοίκησης, υπήρξαν πενιχρά περιορισμένα κυρίως στους στρωματογραφικούς μάρτυρες, αλλά επιβεβαίωσαν τη συσχέτιση αυτής της φάσης κατοίκησης με τη φάση III των Σιταγρών² και τη φάση II του Ντικιλί Τας³ της Ανατολικής Μακεδονίας, όπως και με τη φάση Slatino IV⁴ και Gradesnitza⁵ στην κοιλάδα του Μέσου Στρυμόνα και στη Βορειοδυτική Βουλγαρία, καθώς και τη

1. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με συνεργείο έξι εργατών, τον συντηρητή αρχαιοτήτων της ΙΗ' ΕΠΚΑ Π. Τζενετάκη, τους αρχαιολόγους Κ. Αμοιρίδου και Δ. Μεγγίδη και τα μέλη της μόνιμης επιστημονικής ομάδας Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Ι. Ασλάνη, Η. Todorova, Ι. Vaisov και Μ. Βάλλα. Παράλληλα εργάσθηκαν η αρχαιολόγος Κ. Δαραβίγκα στη μελέτη των παρειών του ανασκαφικού σκάμματος και η αρχαιολόγος Σ. Δηλοπούλου στην περισυλλογή του παλαιοβοτανολογικού υλικού με το νεροκόσκινο και η παλαιοβοτανολόγος Τ. Βαλαμώτη στη μελέτη του.

2. R. Evans, «The Pottery of Phase III», Excavations at Sitagroi, vol. I (1986), 393-428, ed. C. Renfrew – M. Gibulas – E. Elster. Για απόλυτες χρονολογήσεις βλέπε C. Renfrew, «The Sitagroi Sequence», Excavations at Sitagroi, vol. I (1986) 165-174.

3. M. Seferiades, «Dikili Tash: Introduction a la préhistoire de la Macédoine orientale», BCH 107, 1983, 653-657 fig. 26-34. Για απόλυτες χρονολογήσεις βλέπε επίσης: Dikili Tash I, Fouilles de Jean Deshayes 1961-1975 (1992) 19-37 ed. R. Treuil.

4. M. Chohadziev, «Frühneolithische Keramik aus der prähistorischen Siedlung bei Slatino», Studia Praehistorica 8, 1986, 185-202.

5. B. Nikolov, Gradesnitza (1976).

φάση Marica-Karanovo V στην Κεντρική Βουλγαρία⁶.

Η απόλυτη χρονολόγηση της φάσης III στον οικισμό Προμαχώνας-Τορολνίτσα σύμφωνα με τις αναλύσεις C14, που έδωσε το Κέντρο Αρχαιομετρίας Δημόκριτος, τοποθετεί την τελευταία φάση κατοίκησης της θέσης στο τρίτο τέταρτο της 5ης χιλιετίας (4500-4300 π.Χ.)⁷, χρονολόγηση η οποία πρέπει να στηριχθεί και με περαιτέρω μετρήσεις και να διασταυρωθεί με χρονολογήσεις θερμοφωταύγειας, όπως συνέβη στις αντίστοιχες χρονολογήσεις του νεολιθικού οικισμού του Ντικιλί Τας⁸ (Σχ. 2).

Το δεύτερο μέρος της ανασκαφικής έρευνας του 2003 περιείχε την ολοκλήρωση της έρευνας της φάσης II του οικισμού στα ανασκαφικά τετράγωνα του ελληνικού τομέα, όπου η φάση αυτή αντιπροσωπευόταν με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα πασσαλόπηκτων κτισμάτων, αντίστοιχων με εκείνα που είχαν αποκαλυφθεί στον βουλγαρικό τομέα⁹. Οι πασσαλότρυπες ορίζουν με τη διάταξη τους την ύπαρξη δύο τουλάχιστον πασσαλόπηκτων κτισμάτων στα ανασκαφικά τετράγωνα Α, Ε και ΣΤ (Σχ. 1, Εικ. 1). Τα πασσαλόπηκτα κτίσματα προσδιορίζονται σαφέστερα με την παρουσία εστιών και έχουν δεχθεί επάλληλες επισκευές, όπως προκύπτει από την άτακτη διάταξη των οπών των πασσάλων, αλλά και από τις εστίες, οι οποίες εμφανίζουν επάλληλες φάσεις ανανέωσης και επισκευής.

Περιορισμένης έκτασης εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στην περιοχή των αρχαιομεταλλουργικών καταλοίπων, τα οποία έχουν φέρει στο φως προγενέστερες ανασκαφικές έρευνες στα ανασκαφικά τετράγωνα Β και Γ. Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα του τετραγώνου Β κάτω από το αρχαιολογικό στρώμα της φάσης II, στην οποία ανήκαν τα αρχαιομεταλλουργικά κατάλοιπα¹⁰. Δεν ανασκάφηκε το εναπομείναν τμήμα του στρωματογραφικού δείκτου μεταξύ των ανασκαφικών τετραγώνων Β και Γ, στο οποίο ενδεχομένως περιέχονται κατάλοιπα αρχαιομεταλλουργικών εργασιών. Κρίθηκε σκόπιμο η ανασκαφή αυτή να πραγματοποιηθεί όταν ολοκληρωθεί στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ερευνητικού Κέντρου «Δημόκριτος»¹¹ η μελέτη των λοιπών αρχαιομεταλλουργικών καταλοίπων της φάσης II.

Το τρίτο μέρος του ανασκαφικού προγράμματος συμπεριέλαβε την έρευνα της αρχαιότερης φάσης κατοίκησης του χώρου, της φάσης I. Στη φάση αυτή εμφανίζονται κτίσματα με υπόσκαφους σκαμμένους στο φυσικό έδαφος εσωτερικούς χώρους, αντίστοιχα με εκείνα που έχουν αποκαλυφθεί στον βουλγαρικό ανασκαφικό τομέα¹² και τα οποία παραπέμπουν τόσο σε νεολιθικούς οικισμούς της Νοτιοανατο-

6. G. Georgiev, «Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien Sudbulgarien», L'Europe à la fin de l'âge du pierre Symposium Prag-Liblic 1959 (1961) 45-100· S. Hiller, «Das Neolithicum in Karanovo und seine chronologische Stellung zu den gleichzeitigen Kulturen in Nordgriechenland und Serbien», Tell Karanovo und das Balkan Neolithicum (1989) 165-179 ed. S. Hiller.

7. AEMΘ 14, 2000, 93.

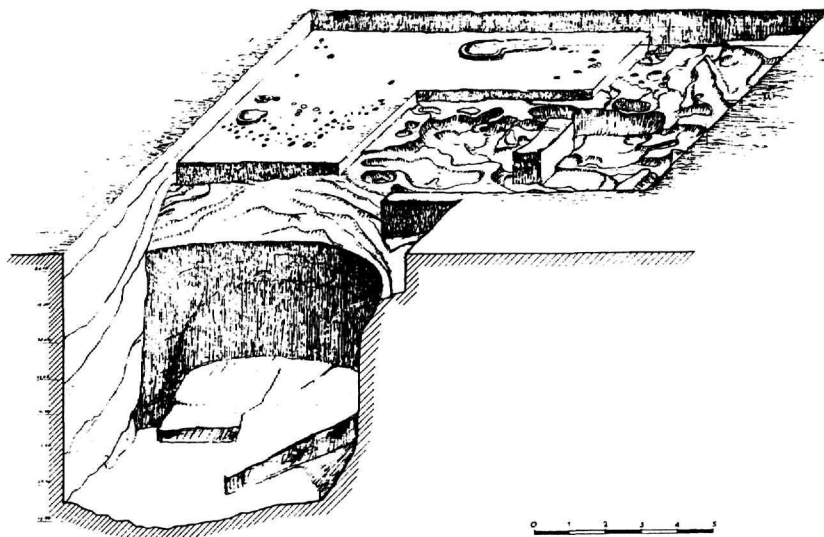
8. F. Guibert – C. Rocque, «La datation par thermoluminescence, Dossier d'Archéologie nr. 253 (may 2000) 23.

9. AEMΘ 10B, 1996, 750 σχ. 4.

10. AEMΘ 12, 1998, 68-69· AEMΘ 14, 2000, 93-94, εικ. 22.

11. Υπεύθυνος αρχαιομεταλλουργικής έρευνας δρ. Ι. Μπασιάκος.

12. AEMΘ 10B, 1996, 751 σχ. 5, 6.

Σχ. 1. Ελληνικός ανασκαφικός τομέας. Αξονομετρική απόδοση υπόσκαφου χώρου 4.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑΣ

Γεωτεχνικό Εκστέρης Υλικών

ΕΚΕΦΕ "ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ"

ΟΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΕΙΣ ΕΓΙΝΑΝ ΣΤΟ: RADIOCARBON LABORATORY OF THE INSTITUTE

OF ENVIRONMENTAL PHYSICS-HEIDELBERG ACADEMY OF SCIENCES ΥΠΟ ΤΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΟΥ DR. BERND KROMER

Τηλ. 65 03 705, 65 03 389 & 65 24 821

Fax 65 19 430

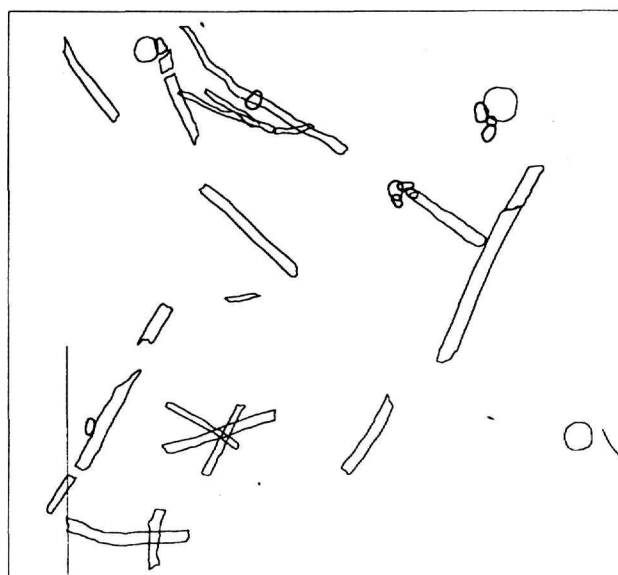
Ημερομηνία: 17/11/2000

Υποβολή δειγμάτων από την κα Χαίδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΡΑΔΙΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑ ΤΟΠΟΛΝΙΤΣΑ

ID - 20461	Τομή ΙΑ, 3 Βάθος 80,08 m (37 cm)	14-10-1997	Οστά	5447 ± 42	-18,62	4341 - 4250 π.Χ. 4360 - 4145 π.Χ.	(68,3%) (95,4%)
ID - 20462	Τομή ΙΑ, 4 Βάθος 80,01 m (64 cm)	14-10-1996	Οστά	5530 ± 48	-19,00	4448 - 4337 π.Χ. 4459 - 4254 π.Χ.	(68,3%) (95,4%)

Σχ. 2. Προμαχών - Topolnica - C14 Απόλυτες χρονολογήσεις φάσης III.

Σχ. 3. Υπόσκαφος χώρος 4. Αποτύπωση θραυσμάτων ξύλων in situ.

λικής Ευρώπης¹³, όσο και σε νεολιθικούς οικισμούς της Μακεδονίας που χρονολογούνται στην αρχαιότερη φάση της νεότερης νεολιθικής περιόδου, όπως είναι οι οικισμοί στον Μακρύγιαλο¹⁴ (φάση Ι), στη Σταυρούπολη¹⁵ ή στη Θέρμη¹⁶, χωρίς να λείπουν παραδείγματα και από τον νοτιοελλαδικό χώρο¹⁷. Χρονολογικά και πολιτιστικά παράλληλα αυτής της φάσης, όπως και της δεύτερης οικιστικής φάσης (φάσης ΙΙ) με τα υπέργεια πασσαλόπηκτα κτίσματα που την επικαλύπτει αποτελούν στη Θεσσαλία οι προδιμηνιακές φάσεις της νεότερης νεολιθικής¹⁸, στην Ανατολική Μακεδονία, η φάση Ι του προϊστορικού οικισμού του Ντικιλί Τας¹⁹ και η φάση ΙΙ των Σιταγρών²⁰, στη Θράκη, οι φάσεις ΙΙ-ΙΙΙα-β της Παραδημής²¹. Στη βαλκανική ενδοχώρα τα πλησιέστερα χρονολογικά και πολιτιστικά παράλληλα εμφανίζονται στην κοιλάδα του Μέσου και Άνω Σρυμόνα, όπως π.χ. στους οικισμούς Damyanitsa²² και Balgarčevo (φάση ΙΙΙ)²³, ενώ δε λείπουν και από οικισμούς της νοτιοανατολικής ομάδας του πολιτισμού Vinča²⁴.

Στα υπόσκαφα κτίσματα της φάσης Ι του νεολιθικού οικισμού Προμαχώνα-Τορλνίτσα ήταν επικεντρωμένη η ανασκαφική έρευνα κατά το 2003 (Σχ. 1, Εικ. 1). Με την ενοποίηση του χώρου ύστερα από την αφαίρεση των στρωματογραφικών μαρτύρων εντοπίστηκαν τέσσερα κτίσματα με υπόσκαφους χώρους (Εικ. 2):

Το υπόσκαφο κτίσμα Υπ. 1 του τετραγώνου Δ δεν έχει αποκαλυφθεί στο σύνολό του. Πρέπει να επεκτείνεται πέρα από τα νοτιοανατολικά όρια του ανασκαφικού τομέα, ενώ ένα τμήμα του στα βόρεια επικαλύπτεται από τη νεότερη κτηριακή φάση

13. Ch. Lazarovici – M. Lazarovici, «The Neo-Eneolithic Architecture in Banat, Transylvania, Moldavia», Recent Research in the Prehistory of the Balkans (2003) 368-486 passim ed. D. Grammenos, Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece Nr. 3.

14. Μ. Παππά – Μ. Μπέσιος, ΑΕΜΘ 9, 1995, 175-176· Μ. Παππά κ.ά., ΑΕΜΘ 12, 1998, 283-289· Μ. Παππά – Μ. Βέσιος, «The Neolithic Settlement at Makriyalos, Northern Greece: Preliminary Report on the 1993-1995 Excavations», Journal of Field Archaeology 26, 1999, 177-195.

15. Δ. Γραμμένος – Σ. Κώτσος, Σωστικές Ανασκαφές στον νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης-Θέρμης (2002) 323-325.

16. Δ. Γραμμένος – Μ. Παππά κ.ά., «Ανασκαφή νεολιθικού οικισμού Θέρμης Β και βυζαντινής εγκατάστασης παρά τον προϊστορικό οικισμό Θέρμη Α. Ανασκαφική περίοδος 1989», Μακεδονικά ΚΗ, 1992, 381-504· Μ. Παππά – Στρ. Νανόγλου – Α. Νίτσου, ΑΕΜΘ 14, 2000, 179-186.

17. Μ. Παντελίδου-Γκόφα, Η νεολιθική Νέα Μάκρη (1991) 120 κ.ε., εικ. 128. Τα αρχαιότερα παραδείγματα υπόσκαφων κτισμάτων εμφανίζονται και στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότερη νεολιθική: Μ. Παντελίδου-Γκόφα, ό.π., 22 κ.ε., εικ. 27 (Νέα Μάκρη Αττικής)· Π. Χρυσοστόμου, ΑΕΜΘ 5, 1991, 11-125 (Γιαννιτσά Β).

18. K. Gales – J. P. Demoule, «Tradition entre les cultures néolithiques de Sesclo et de Dimini. Les catégories céramiques», BCH 112, 1988, 1-58.

19. M. Seferiades, «Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédoine orientale», BCH 107, 1983, 648-652, fig. 10-23· Z. Tsirtsoni, «Les poteries du debut du Néolithique Récent en Macédoine», BCH 124, 2000, 1-55.

20. J. M. Keighley, «Pottery of Phases I-II», Sitagroi I, 1986, 345-392.

21. G. Bakalakis – M. Sakellariou, Paradimi (1981) 15-20, Beil. 4-9, 13b-14 (Paradimi II-III).

22. L. Pernicheva, «Prehistoric cultures in the Middle Struma Valley: Neolithic and Eneolithic», Prehistoric Bulgaria Monogr. World Arch. 22 (1995) 116-117, ed. D. Bailey – D. Panajotov.

23. L. Pernicheva, «Die prähistorische Siedlung Balgarčevo», Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (2002) 271-324, ed. M. Lichardus-Itten – J. Lichardus – V. Nikolov.

24. D. Garasanin – M. Garasanin, Supska «Stublina», praistorijsko naselje. Vincanska grupa (1979)· M. Gibutas, Neolithic Macedonia, as reflected by excavation at Anza Southeast Yugoslavia Mon. Arch. I (1976) 120-150.

II, κάτω από την οποία δεν έχει προχωρήσει η ανασκαφή. Τμήμα ενός άλλου υπόσκαφου κτίσματος Υπ. 2 εντοπίζεται στο νότιο άκρο του τετραγώνου ΙΑ. Την πιο ολοκληρωμένη κάτοψη εμφανίζει στα τετράγωνα Γ και Β το υπόσκαφο κτίσμα Υπ. 3, στο οποίο διαγράφεται ένας κεντρικός υπόσκαφος χώρος πλαισιωμένος από λαξευμένες στο φυσικό έδαφος κόγχες, οι οποίες εμφανίζουν μια σχεδόν συμμετρική περιφερική διάταξη.

Πολλές από τις λαξευμένες στο φυσικό έδαφος οπές που περιβάλλουν τα κεντρικά ορύγματα πρέπει να ανήκουν σε ξύλινους πασσάλους που στήριζαν τα δάπεδα των υπέργειων ανωδομών πάνω από τους υπόσκαφους χώρους.

Το μεγάλο υπόσκαφο κτίσμα Υπ. 4 υπήρξε το επίκεντρο της ανασκαφικής έρευνας κατά το 2002 και 2003. Το ενδιαφέρον του ανασκαφικού προγράμματος είχε από το 1999 επικεντρωθεί στην έρευνα αυτού του μεγάλου υπόσκαφου κτίσματος, πιθανότατα κυκλικού, το οποίο είχε εντοπισθεί στα βορειοδυτικά όρια του ελληνικού ανασκαφικού τομέα κάτω από τη δεύτερη κτηριακή φάση του οικισμού με τα πασσαλόπηκτα κτίσματα (Εικ. 3).

Το κτήριο αυτό, του οποίου η ακτίνα υπολογίζεται μεγαλύτερη από 12 μ. ανήκει στην αρχαιότερη οικιστική φάση του νεολιθικού οικισμού των ελληνοβουλγαρικών συνόρων (Προμαχών-Topolnica Ι).

Στις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους²⁵ έχουν εντοπισθεί τα ανατολικά και νότια τοιχώματα του υπόσκαφου χώρου, τα οποία διαγράφουν ένα κυκλικό περίπου κτίσμα, από το οποίο πρέπει ανασκάπτεται το 1/3 περίπου της συνολικής έκτασής του. Οι ανοιγμένοι στο φυσικό έδαφος κυκλικοί λάκκοι που ανασκάφηκαν στα ανατολικά και στα νοτιοανατολικά όρια του ορύγματος ερμηνεύθηκαν ως υποδοχές μεγάλων ξύλινων πασσάλων που στήριζαν την οροφή του κτίσματος, το οποίο υποθέσαμε ότι θα είχε μεσοπάτωμα πάνω στον υπόγειο χώρο.

Η λοξά πεσμένη προς το κέντρο του υπόσκαφου χώρου εστία του στρώματος 17 σε συνδυασμό με τις λοξά επίσης πεσμένες προς το κέντρο εναλλασσόμενες στρώσεις των παρειών, στις οποίες εμφανίζονταν διάσπαρτα θραύσματα αγγείων συνηγορούσε για την ύπαρξη ενός δαπέδου πάνω από τον υπόσκαφο χώρο.

Ήδη με την ανασκαφή του 2001 είχαμε προχωρήσει κάτω από το δάπεδο αυτής της λοξά πεσμένης εστίας του πιθανού μεσοπατώματος και είχαμε εντοπίσει στο 23 στρώμα αγγεία, καθώς και κατασκευές που προσδιόριζαν την ύπαρξη δαπέδου *in situ*²⁶. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας έδειξε ότι κάτω από το δάπεδο του στρώματος 23 προηγούνταν άλλα δάπεδα προγενέστερης χρήσης του χώρου.

Τα δάπεδα με τις επιχώσεις τους επικαλύπτονταν με λεπτές στρώσεις από λευκή ύλη με οργανικά κατάλοιπα και εν συνεχεία με παχύτερες στρώσεις από λεπτόκοκκο αμμουδερό χώμα, που ξεκινούσαν από τις παρειές του ορύγματος και κατέβαιναν λοξά προς το κέντρο, όπου οριζοντιώνονταν. Η στρώση από λευκή οργανική ύλη είχε μικρό και λίγο πολύ ομοιόμορφο πάχος και διατηρούνταν με συμπαγή υφή

25. ΑΕΜΘ 13, 1999, 111-116.

26. ΑΕΜΘ 16, 2001, 75-82 εικ. 14.

στις κατωφερικές παρειές του ορύγματος²⁷.

Τα δάπεδα των στρωμάτων 24-27 είχαν μικρή επίχωση, όχι ιδιαίτερα πλούσια σε ευρήματα. Κάτω ωστόσο από το λεπτόκοκκο αμμουδερό χώμα της στρώσης 27 εμφανίστηκε ένα ιδιαίτερα παχύ στρώμα επίχωσης με πολλά ευρήματα συσσωρευμένα (στρώμα 28) (Εικ. 4, 5). Ανάμεσα σε ριγμένες πέτρες-κροκάλες ξεχωρίζαν διάσπαρτοι λίθινοι τριπτήρες και ένας μεγάλος αριθμός αγγείων ακέραιων και σε θραύσματα καθώς και θραύσματα πηλών, οστά και κέρατα ζώων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν επτά σχεδόν ακέραια βούκρανα (Εικ. 6). Το στρώμα καταστροφής, κάτω από το οποίο διακρινόταν κατά περιοχές δάπεδο επιχρισμένο με κιτρινωπό πηλό, περιείχε επίσης και έναν μεγάλο αριθμό μικροαντικειμένων ειδωλίων, εργαλείων και κοσμημάτων.

Κάτω από το στρώμα 28 μετά τη μεσολάβηση ενός στρώματος από λεπτόκοκκο αμμουδερό χώμα ακολούθησε ένα επίσης πλούσιο σε ευρήματα αρχαιολογικό στρώμα (στρώμα 30) (Εικ. 7).

Βρέθηκαν και εδώ άτακτα πεσμένοι λίθοι-κροκάλες, μυλόπετρες, μεγάλος αριθμός αγγείων ακέραιων ή σε θραύσματα, διάσπαρτα ειδώλια, εργαλεία και κοσμήματα και φυσικά μεγάλες ποσότητες οστών και κεράτων ζώων. Τρία βούκρανα που σώζονταν περίπου ακέραια βρέθηκαν και εδώ κατά κανόνα με το πρόσωπο προς τα πάνω. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν στο στρώμα αυτό μεγάλα κομμάτια πηλών που έσωζαν διαμορφωμένες επιφάνειες. Αποσπάστηκαν με μεγάλο κόπο από τον συντηρητή Π. Τζανετάκη, αλλά δεν έχουν ακόμα συντηρηθεί και μελετηθεί. Ορισμένα πιθανόν προέρχονται από δάπεδα εστιών, άλλα θα μπορούσαν να προέρχονται από διακόσμηση τοίχων ή εδράνων, όπως ορισμένα θραύσματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει ένα θραύσμα πήλινης κεφαλής ταύρου και άλλα τα οποία πιθανόν ανήκουν σε επιχρισμένα με πηλό κρανία κερασφόρων ζώων, κατά το γνωστό και από το Ντικιλί Τας παράδειγμα²⁸. Όπως και στο προηγούμενο στρώμα, εμφανίστηκε και εδώ κατά περιοχές επιχρισμένο με κίτρινο πηλό δάπεδο.

Ιδιαίτερα παχύ σε επίχωση και πυκνό σε ευρήματα ήταν το επόμενο αρχαιολογικό στρώμα (στρώμα 31), όπου σημειώθηκαν οι μεγαλύτερες μέχρι στιγμής ποσότητες αγγείων ακέραιων ή σε θραύσματα (Εικ. 7) συσσωρευμένα κάτω και ανάμεσα σε κροκάλες λίθους, μυλόπετρες, οστά και κέρατα ζώων. Στο στρώμα βρέθηκαν επίσης ειδώλια, εργαλεία, κοσμήματα, θραύσματα των πηλών με διαμορφωμένες επιφάνειες, όπως και κροκάλες λίθοι και μυλόπετρες.

Ανάμεσα στα οστά ζώων, όπου και εδώ υπερτερούσαν τα οστά από το άνω σώμα μεγάλων κυρίως ζώων, περιλαμβανόταν κέρατα βοοειδών, κριαριών και ελαφιών. Δεν έλειψαν και από αυτό το στρώμα τα ακέραια βούκρανα κατά κανόνα στη γνωστή από τα προηγούμενα στρώματα θέση τους. Με την έναρξη της ανασκαφής

27. AEMΘ 16, 2001, 80 εικ. 11.

28. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη – R. Treuil – Δ. Μαλαμίδου, AEMΘ 10, 1996, 681-704, εικ. 7· R. Treuil – P. Darcque, « Un "bucrane" néolithique à Dikili Tash (Macédoine orientale): paralleles et perspectives d'interpretation », BCH 122, 1998, 1-25 fig. 1-11. Πρβλ. σ. 16-19 όπου συγκεντρώνονται τα αντίστοιχα βούκρανα σε πηλό από οικισμούς της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης που χρονολογούνται στις νεότερες φάσεις του πολιτισμού Vinča.

του 2003 κάτω από το στρώμα 31 στο οποίο είχε διακοπεί η ανασκαφή του 2002 διαπιστώθηκε ότι το επόμενο αρχαιολογικό στρώμα 32, το οποίο κατά το πέρας της ανασκαφής του 2002 παρείχε την εικόνα φυσικού εδάφους δεν ήταν φυσικό έδαφος, αλλά στρώμα ερυθρών πηλών που προερχόταν πιθανότατα από την κατάρρευση των λαξευμένων στο φυσικό έδαφος τοιχωμάτων του κυκλικού ορύγματος ή κάποιας άλλης πήλινης κατασκευής της νότιας πλευράς του υπόσκαφου χώρου. Το στρώμα αυτό των ερυθρών πηλών επικάλυπτε ένα πλούσιο σε ευρήματα στρώμα καταστροφής, το οποίο περιείχε επίσης βούκρανα.

Η εμφάνιση ενός πυκνού στρώματος λίθων στο νοτιοδυτικό τμήμα του ανασκαπτόμενου τμήματος του υπόσκαφου χώρου (Εικ. 9 στρώμα 33Γ) θα μπορούσε να δηλώνει μια δεύτερη κτηριακή φάση στο εσωτερικό του υπόσκαφου χώρου, από την οποία προηγήθηκε η ισοπέδωση του χώρου με απόρριψη λίθων. Οι συσσωρευμένοι λίθοι θα μπορούσαν ωστόσο να προέρχονταν και από κάποια λιθοδομή εδράνου ή πλατφόρμας, είτε από εκτός ανασκαφικού τομέα τοίχου, ο οποίος έχει καταρρεύσει προς το κέντρο του ορύγματος. Λιθόκτιστος τοίχος στο εσωτερικό του χώρου θα μπορούσε να αποτελεί και στήριγμα του δαπέδου ή της οροφής, αλλά λιθόκτιστοι τοίχοι δεν εντοπίστηκαν ως τώρα στον οικισμό και απουσιάζουν από τη νεολιθική αρχιτεκτονική της Μακεδονίας.

Με τη συνέχιση της ανασκαφής κάτω από το στρώμα των λίθων εμφανίστηκαν άλλα επάλληλα δάπεδα με στρώματα καταστροφής (Εικ. 10-11) η εικόνα των οποίων παραπέμπει στα αντίστοιχα στρώματα καταστροφής των υπερκειμένων δαπέδων με τα πολλά θραύσματα αγγείων, τις μυλόπετρες, τα πολλά μικρά αντικείμενα (ειδώλια, εργαλεία κοσμήματα), καθώς και τις μεγάλες ποσότητες των οστών ζώων και τα βούκρανα (Εικ. 12).

Το μεγάλο βάθος του υπόσκαφου χώρου λόγω της σταθερής υγρασίας του επέτρεψε την αποσπασματική διατήρηση οργανικών υλικών, όπως π.χ. θραυσμάτων ξύλινων και ψάθινων αντικειμένων. Στο βαθύτερο δάπεδο (στρώμα 37B), στο οποίο έφθασε φέτος η ανασκαφική έρευνα, βρέθηκε ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον εύρημα: μια λωρίδα από λεπτή φλούδα ξύλου που σώζει γραπτή διακόσμηση (Εικ. 13, 14)²⁹.

Με την πρόοδο της ανασκαφής και μετά την αφαίρεση των βαθύτερων αρχαιολογικών στρωμάτων αποκαλύφθηκαν με σαφήνεια πλέον τα εσωτερικά τοιχώματα του ανασκαπτόμενου τμήματος του λαξευμένου στο φυσικό έδαφος υπόσκαφου χώρου (Εικ. 15).

Τα τοιχώματα του λαξευμένου στο φυσικό έδαφος κυκλικού(;) ορύγματος δέχθηκαν σε κάποια φάση επένδυση από στρώσεις στοιβαχτού πηλού ενισχυμένες με μικρούς λίθους και με την παρεμβολή σε ορισμένες θέσεις και ξύλων κατά την τεχνική του έμπλεκτου.

Σε δύο μόνο θέσεις στη νοτιοδυτική και στη βορειοανατολική γωνία του ανασκαπτόμενου τμήματος του υπόσκαφου χώρου προχωρήσαμε σε βάθος την αποκά-

29. Περιελάχθηκε από τον συντηρητή Π. Τζενετάκη με ιδιαίτερη προσοχή μαζί με τμήμα του δαπέδου, πάνω στο οποίο βρέθηκε πεσμένο και συντηρείται στο Μουσείο Σερρών από τη συντηρήτρια Θ. Κουκουβέτσου με τις οδηγίες του εξειδικευμένου στη συντήρηση ξύλου χημικού της Διεύθυνσης Συντήρησης, του Ν. Πατεράκη.

λυψη της εσωτερικής παρειάς των τοιχωμάτων ως την αρχή τους, η οποία πατά στο φυσικό έδαφος διαπιστώνοντας παράλληλα και τις διαδοχικές φάσεις επισκευών της εξωτερικής επένδυσης των τοιχωμάτων τους, τις οποίες αντιπροσώπευαν οι επάλληλες στρώσεις στοιβαχτού πηλού.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι κάτω από το επίπεδο της έδρασης των εσωτερικών τοίχων του κυκλικού υπόσκαφου χώρου μέσα σ' ένα στρώμα από σκληρό ερυθρό χρώμα εμφανίζονται αραιά δείγματα κεραμικής. Επειδή η ανασκαφή διακόπηκε χωρίς να εντοπισθεί με ασφάλεια το φυσικό έδαφος, αναπάντητο παραμένει το ερώτημα αν πρόκειται για αραιά θραύσματα αγγείων που έχουν παρεισφρήσει στο φυσικό έδαφος με την κατάρρευση του εδραζόμενου σε ξύλινη πλατφόρμα αρχικού δαπέδου του χώρου ή αν τα όστρακα αυτά αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαιότερου αρχαιολογικού στρώματος σε φυσικό όρυγμα, στο εσωτερικό του οποίου υπήρξε μια πρώτη εγκατάσταση πριν από τη διαμόρφωση των εσωτερικών παρειών του ορύγματος και την επένδυσή τους με στοιβαχτό πηλό.

Η ομοιόμορφη κλίση των δαπέδων προς το κέντρο και η άτακτη συσσώρευση των αντικειμένων στο κέντρο του ορύγματος, όπου τα δάπεδα οριζοντιώνονται παραπέμπουν στην κατάρρευση δαπέδων στηριγμένων σε ξύλινες πλατφόρμες.

Την ύπαρξη ξύλινης υποδομής κάτω από τα χωμάτινα δάπεδα του υπόσκαφου χώρου επιβεβαίωσαν άλλωστε και τα θραύσματα μεγάλων ξύλων που διασώθηκαν στα βαθύτερα στρώματα του υπόσκαφου χώρου, όπου διατηρήθηκαν λόγω του μεγάλου ποσοστού υγρασίας (Εικ. 16). Τα κατάλοιπα ξύλων μεταξύ των οποίων ξεχώρισε και ένα κλαδί (Εικ. 17), βρέθηκαν κονιορτοποιημένα και συχνά αναγνωρίζονταν μόνο από το ερυθρό χρώμα του εδάφους. Η διάταξή τους ωστόσο παραπέμπει σε ξύλινες κατασκευές (Σχ. 3).

Η εμφάνιση επάλληλων αρχαιολογικών στρωμάτων με αντίστοιχο περιεχόμενο και η κάλυψή τους με αντίστοιχο στρώμα αμμουδερού χρώματος μαρτυρεί περιοδικότητα, η οποία οφείλεται είτε σε επάλληλες καταστροφές των δαπέδων στο εσωτερικό του υπόσκαφου χώρου, είτε σε περιοδικές προγραμματισμένες, ή από φυσική διάβρωση του εδάφους καλύψεις ενός υπαίθριου αρχικά υπόσκαφου χώρου-αποθέτη.

Πιθανόν πρόκειται για επάλληλα δάπεδα χρήσης του χώρου στο εσωτερικό του υπόσκαφου χώρου, τα οποία στηρίζονταν σε ξύλινη πλατφόρμα και των οποίων τη διάρκεια χρήσης προσδιορίζουν οι επάλληλες επιχρίσεις και τα επάλληλα δάπεδα καταστροφής. Δεν μπορεί ωστόσο προς το παρόν να αποκλεισθεί και η περίπτωση διαδοχικών κτηριακών φάσεων στο εσωτερικό ενός ίσως και φυσικού αρχικά ορύγματος, το επίπεδο του οποίου υψωνόταν σταδιακά με τα κατάλοιπα των προγενέστερων φάσεων και τα εσωτερικά τοιχώματα του οποίου κατά τη διάρκεια της χρήσης του διευρύνονταν και ενισχύονταν με πηλότοιχους (Σχ. 1).

Καθώς ανασκάπτουμε αποσπασματικά ένα κτίσμα μοναδικό μέχρι στιγμής και ιδιόρρυθμο, από το οποίο δεν έχουμε τη συνολική εικόνα και του οποίου η σχέση με το φυσικό έδαφος δεν έχει εξακριβωθεί σ' όλη την περίμετρό του, οι παραπάνω υποθέσεις παραμένουν μετέωρες.

Σχετικά με τη συνολική κάτοψη του υπόγειου χώρου ορισμένες πληροφορίες

προέκυψαν από τη γεωφυσική έρευνα που πραγματοποίησαν οι βούλγαροι γεωφυσικοί M. Georgiev και K. Velikovski. Οι μετρήσεις ηλεκτρικής αντίστασης του εδάφους στα βόρεια και στα δυτικά του ανασκαφικού τομέα διέγραψαν μια ημικυκλική περιοχή. Τα εξωτερικά όρια αυτής της περιοχής συμπίπτουν με τα αναζητούμενα βόρεια και δυτικά όρια του υπόσκαφου χώρου, εφόσον εντάσσονται στην περιφέρεια του κύκλου, στην οποία ανήκουν τα ανατολικά και νότια τοιχώματα του τμήματος του υπόσκαφου χώρου που έχουν ήδη ανασκαφεί. Έτσι με βάση τις γεωφυσικές διασκοπήσεις η κάτοψη του υπόσκαφου χώρου διαγράφεται περίπου κυκλική. Η έρευνα ωστόσο δεν ολοκληρώθηκε ακόμα.

Ως προς τη λειτουργία του υπόσκαφου χώρου θα μπορούσαμε να αξιολογήσουμε ως σημαντικά ορισμένα από τα νέα στοιχεία που η ανασκαφική έρευνα έχει προσκομίσει: στο γνωστό ήδη από τις ανασκαφές των προηγούμενων χρόνων μέγεθος του υπόσκαφου χώρου, οι ανασκαφές των ετών 2002 και 2003 πρόσθεσαν και το μέγεθος του αριθμού των ευρημάτων και της ποσότητας των οστών ζώων που βρέθηκαν συσσωρευμένα στα επάλληλα στρώματα των βαθύτερων δαπέδων του υπόσκαφου χώρου.

Με τη μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζονται οι λίθινοι τριπτήρες και τα αγγεία. Δεν λείπουν τα μεγάλου και μεσαίου μεγέθους αποθηκευτικά αγγεία (Εικ. 18), ανοικτά και κλειστά, αλλά επικρατούν τα λεγόμενα «επιτραπέζια», τα οποία στο μεγαλύτερο ποσοστό τους είναι πολύ καλής ποιότητας. Τα σχήματα που επικρατούν είναι ασκοί, αμφορείς, κύπελλα, υψίποδες φιάλες (Εικ. 19), μόνωτα η δίωτα ακόσμητα φιαλόσχημα με επίπεδη βάση αλλά και black topped ανοικτά αγγεία με καρινόσχημο περίγραμμα (Εικ. 20). Ιδιαίτερα συχνά είναι και τα λεγόμενα λυχνάρια με την εγγάρακτη διακόσμηση (Εικ. 21), καθώς και οι ασκοί σε ζωομορφική συχνά απόδοση (Εικ. 22). Ξεχωριστό ενδιαφέρον εμφανίζει επίσης ένα αγγείο στον τύπο του γνωστού ως υποκρητηρίου-υπόστατου στα αρχαία ελληνικά αγγεία. Καθώς δεν έχουν βρεθεί αγγεία με κωνική βάση, δεν αποκλείεται η περίπτωση να πρόκειται για αγγείο ειδικής χρήσης (Εικ. 4). Πολλά είναι και τα μικρογραφικά αγγεία. Χαρακτηριστική είναι η υψηλή ποιότητα στο πλάσιμο και στη διακόσμηση των αγγείων. Ανάμεσα στα γραπτά αγγεία ξεχώρισαν τα αγγεία με γραπτή διακόσμηση Bitum, η οποία λόγω του μεγάλου βάθους παρουσίασε την καλύτερη μέχρι στιγμής διατήρηση (Εικ. 23). Σε ορισμένα θραύσματα σωζόταν και η οργανική ύλη που επικάλυπτε την επιφάνεια του αγγείου πριν από την κέντησή της.

Εργαλεία και κοσμήματα βρέθηκαν επίσης διάσπαρτα μέσα στα τρία αρχαιολογικά στρώματα: πήλινα σφονδύλια, αγνύθες, οστέινα εργαλεία, λεπίδες πυριτόλιθου, πελέκεις, καθώς και ψέλλια από spondylus και μάρμαρο. Μεγάλος ήταν ο αριθμός των μικρογραφικών αγγείων μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και μικρογραφικές μαρμάρινες φιάλες με ίχνη χρώματος ερυθρού.

Σημαντικός ήταν επίσης ο αριθμός και η ποικιλία των ειδωλίων. Κυρίαρχη η γυναικεία μορφή και λίγα τα παραδείγματα των ανδρικών ειδωλίων (Εικ. 24). Η απεικονιζόμενη γυναικεία μορφή έχει κατά κανόνα πτηνόμορφο πρόσωπο³⁰. Τα μεγέθη

30. M. Gibutas, «Mythical Imagery of Sitagroi Society», Excavations at Sitagroi I, 247-249 fig. 9, 46-48.

των ειδωλίων ποικίλλουν, όπως και οι τύποι τους. Δίπλα στα συμπαγή ειδώλια εμφανίζονται άλλα με κενό πυρήνα. Δίπλα σε πολύ πρωτόγονα πλασμένα ειδώλια (Εικ. 24), τα οποία αντιπροσωπεύονται φέτος με μεγάλα ποσοστά, εμφανίζονται και ειδώλια με υψηλή ποιότητα στο πλάσιμο, στην όπτηση και στην επιμέλεια της επιφάνειας (Εικ. 25).

Ξεχωρίζουν ορισμένοι ενδιαφέροντες εικονογραφικοί τύποι, όπως: ένα ειδώλιο πτηνόμορφης γυναικείας μορφής κουροτρόφου (Εικ. 26) και ένα ειδώλιο που αποδίδει δύο μορφές ενωμένες σε ένα σώμα (Εικ. 27). Ο τύπος του δικέφαλου ειδωλίου είναι γνωστός τόσο από την Ανατολή (Hacılar) όσο και από τον πολιτισμό της Vinča. Ορισμένα ειδώλια θα μπορούσαν να αποτελούν και περιάπτα, όπως π.χ. το μικρογραφικό σχηματοποιημένο μαρμάρινο ειδώλιο (Εικ. 28). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης και ορισμένοι άλλοι τύποι ειδωλίων που παραπέμπουν σε αντίστοιχα ειδώλια του πολιτισμού Vinča (φάση Bc) (Εικ. 29).

Ξεχωριστά ευρήματα αποτελούν δύο αποσπασματικά σωζόμενα μικρογραφικά ομοιώματα οικιών. Το ένα βρέθηκε έξω από το υπόσκαφο κτήριο κατά την αφαίρεση ενός στρωματογραφικού μάρτυρα σε μικρή απόσταση έξω από το υπόσκαφο κτίσμα (Εικ. 30) σε υπέργειο αρχαιολογικό στρώμα σύγχρονο και αντίστοιχο σε περιεχόμενο με το στρώμα καταστροφής 28. Το θραύσμα σώζει την πρόσοψη ενός οικίσκου με δίρριχτη αετωματική στέγη, στενή βεράντα και τοξωτό θυραίο άνοιγμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζουν τα δύο πρόστυπα σχηματοποιημένα βούκρανα στις δύο γωνίες της αετωματικής στέγης. Στο ένα βούκρανο σώζονται υπολείμματα επίθετου ερυθρού χρώματος. Το σπάσιμο στο κέντρο του αετώματος δηλώνει τη θέση ενός τρίτου στο κέντρο του αετώματος το οποίο έχει αποκολληθεί.

Περισσότερες αρχιτεκτονικές πληροφορίες μας παρέχει ένα δεύτερο παράδειγμα μικρογραφικής οικίας μεγαλύτερων διαστάσεων³¹. Συγκολλήθηκε από πολλά κομμάτια που βρέθηκαν διάσπαρτα μέσα στο στρώμα καταστροφής του βαθύτερου δαπέδου (στρώμα 31) του υπόσκαφου κτίσματος αλλά και σε βαθύτερα δάπεδα. Καθώς δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η έρευνα για την ανεύρεση και άλλων τυχόν θραυσμάτων η συμπλήρωσή του θεωρείται ακόμη προσωρινή. Υπάρχει κι εδώ η μικρή βεράντα, η οποία οδηγεί στο εσωτερικό του κτηρίου που είναι δίχωρο με έναν ορθογώνιο και έναν αψιδωτό χώρο. Η στέγη είναι κι εδώ αετωματική και στους τοίχους σώζονται εν μέρει τα ελλειψοειδή ή κυκλικά παράθυρα. Ανάγλυφα βούκρανα πρόστυπα κοσμούν τον εξωτερικό αλλά και τον εσωτερικό τοίχο του κτίσματος, όπως και την απόληξη των χαμηλών πλάγιων τοίχων της βεράντας. Η εξωτερική επιφάνεια των τοίχων του κοσμεύεται με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση, τα θέματα και η τεχνική της οποίας παραπέμπουν σε διακοσμήσεις αγγείων.

Μπορούμε να συνδέσουμε την εικόνα αυτών των δύο μικρογραφικών οικίσκων που αποδίδουν τον ίδιο τύπο κτίσματος με το υπόσκαφο κτίσμα και να συμπληρώσουμε πάνω στον υπόσκαφο χώρο ένα υπέργειο κτίσμα αψιδωτό με δίρριχτη στέγη; Μια τέτοια περίπτωση δεν μπορεί να αποκλεισθεί, όπως όμως δεν αποκλείεται και η

31. Διαστάσεις: μήκος: 0,54 μ., μέγιστο πλάτος: 0,57 μ., ελάχιστο πλάτος: 0,52,5 μ., μέγιστο ύψος: 0,225 μ., ελάχιστο ύψος: 0,195 μ.

περίπτωση να αποδίδεται η τρέχουσα μορφή των συνηθισμένων σπιτιών του οικισμού, από την οποία ενδεχομένως διαφοροποιούνταν το κτίσμα με τον μεγάλο κυκλικό υπόσκαφο χώρο.

Στην Εγγύς Ανατολή ήδη από την προκεραμική φάση της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου στο Jerf el Ahmar³² και Mureybet³³ του Άνω Ευφράτη τα απλά σπίτια του οικισμού διαφοροποιούνται από τα «κοινοτικά», όπως τα ονομάζει η έρευνα κτίσματα (Σχ. 4). Τα πρώτα είναι υπέργεια με ορθογώνια ή αψιδωτή κάτοψη με αποστρογγυλεμένες συχνά γωνίες, τα δεύτερα είναι υπόγεια κυκλικά και είναι πολύ μεγαλύτερα (Σχ. 5).

Τα νεότερα ευρήματα από την Εγγύς Ανατολή τεκμηριώνουν ήδη από την προκεραμική φάση της νεολιθικής εποχής την ύπαρξη κοινοτικών κτηρίων με ειδικό χαρακτήρα, όπως των «πολυδύναμων» κτηρίων στο Mureybet και στο Jerf el Ahmar ή κτηρίων ειδικών χρήσεων όπως του κτηρίου συγκεντρώσεων στο Jerf el Ahmar³⁴, των «ιερών» στο Gobekli Tepe³⁵ στην Άνω Μεσοποταμία και στο Neva li Cori³⁶ στην Τουρκία ή και του «σπιτιού των νεκρών» στον νεολιθικό οικισμό του Dja'de el Mughara³⁷.

Οι περίβολοι, οι τάφοι, οι κοινόχρηστοι χώροι οι δρόμοι μεταξύ των σπιτιών, οι μεγαλιθικοί τάφοι στον ευρωπαϊκό χώρο αποτελούν επίσης έργα κοινοτικής συνεργασίας και συναίνεσης κατά τη νεολιθική εποχή.

Θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε στο μεγάλο υπόσκαφο κτίσμα του νεολιθικού οικισμού των ελληνοβουλγαρικών συνόρων ένα ειδικό κτίσμα, το οποίο χρησιμοποίησε η κοινότητα για δράσεις συμβολικού χαρακτήρα; Με βάση τα μέχρι στιγμής ευρήματα πιστεύω ότι μπορούμε να αρχίσουμε αυτή τη συζήτηση με πολλές φυσικά επιφυλάξεις και με πολλά ερωτηματικά:

Η παρουσία μεγάλου αριθμού πολυτελών αγγείων, όπως και εργαλείων, κοσμημάτων και ειδωλίων, σε συνδυασμό με την παρουσία αντίστοιχα μεγάλου αριθμού μυλόλιθων και μεγάλων ποσοτήτων οστών και κεράτων ζώων, αποτελούν σοβαρές ενδείξεις για τη συμμετοχή μεγάλου αριθμού ατόμων στα επεισόδια, των οποίων μάρτυρες είναι τα υλικά κατάλοιπα των επάλληλων αρχαιολογικών στρωμάτων, που δηλώνουν κατανάλωση ή προσφορά ζωικών και φυτικών τροφών.

Η έντονη παρουσία των βουκράνων στα επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα στο εσωτερικό του υπόσκαφου χώρου, συνθέτει την εικόνα κάποιων συμβολισμών, οι

32. D. Stordeur – M. Brenet – G. Der Aprahamian – J. C. Roux, «Les bâtiments communautaires de Jerf El Ahmar et Mureybet horizon PPNA (Syrie)», *Paleorient* 26.1, 2000, 29-43.

33. O. Aurenche, *ό.π.*, σμ. 17.

34. *Ο.π.*, σμ. 24. Ως κτήριο κοινοτικής χρήσης προτείνεται να αναγνωρισθεί και κτήριο στη Χοιροκιτία Κύπρου λόγω των μεγάλων διαστάσεών του (διάμ. 7,40 μ.) *Neolithic Culture in Greece*, Museum of Cycladic Art (1989), 184 ed. G. Papathanasopoulos.

35. K. Schmidt, «Gobekli Tepe, Southeastern Turkey A Preliminary report on the 1995-1999 Excavations», *Paleorient* 26.1, 2000, 48-54.

36. H. Hauptman, «The Urfa region», *Neolithic Turkey. The cradle of civilization, New discoveries* (1999) 2 vol. 65-86, Ed. M. Ozdogan – N. Bagelen.

37. E. Coqueugniot, «Dja de el Moughra (Moyen Euphrate) un village néolithique dans son environnement naturel a la veille de la domestication», *Espace naturel espace habité en Syrie du nord (10e-2e millénaires av. J.C.)* (1998), 109-114 ed. M. Fortin – O. Aurenche.

οποίοι δεν ξέρουμε ακόμα αν ανήκουν στη διακόσμηση του κτηρίου ή αν αποτελούν μέρος προσφορών μαζί με τα κρανία μικρότερων κερασφόρων ζώων, που βρέθηκαν στα ίδια στρώματα.

Απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα αναμένονται από τη μελέτη των οστών, η οποία θα μπορούσε να προσδιορίσει το είδος των ζώων στα οποία ανήκουν οι μεγάλες ποσότητες των οστών ζώων που περιέχονται στα επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα και ενδεχομένως και το φύλο των βουκράνων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μεγάλο ποσοστό των οστών από το άνω σώμα μεγάλων κυρίως ζώων, ανασκαφική παρατήρηση η οποία πρέπει φυσικά να ελεγχθεί από την παλαιοζωολογική μελέτη.

Η παρουσία των βουκράνων που είναι ιδιαίτερα δυναμική στους πρώιμους συμβολισμούς της Ανατολής, από τα «κοινοτικά» κτήρια του Jerf el Ahram³⁸ και του Mureybet³⁹ ως τα οικιακά ιερά του Čatal Huyuk⁴⁰ και Hacilar⁴¹ δε λείπει φυσικά και από τον ευρωπαϊκό χώρο.

Βούκρανα σε φυσική κατάσταση ή επιχρισμένα με πηλό, όπως και βούκρανα ανάγλυφα ή ολόγλυφα εμφανίζονται συχνά στους οικισμούς των νεολιθικών πολιτισμών Tisza και Vinča⁴² και δε λείπουν ούτε και από τον χώρο της Μακεδονίας⁴³. Δεν είναι ωστόσο σαφές το περιεχόμενο του συμβολισμού που αντιπροσωπεύουν στα κτήρια στα οποία βρίσκονται και οι ερμηνείες των αρχαιολόγων διαφοροποιούνται. Στο κτήριο π.χ. της φάσης I στο Ντικιλί Τας, το οποίο κοσμούσε βούκρανο επιχρισμένο με πηλό οι ανασκαφείς R. Treuil και P. Darque δεν αναγνωρίζουν κάποιον ειδικό χαρακτήρα⁴⁴. Το κτήριο ωστόσο της Parta στη Ρουμανία που χρονολογείται στα τέλη της νεολιθικής εποχής αναγνωρίζεται από τον ανασκαφέα του Ch. Lazarovici ως ιερό⁴⁵.

Στην περίπτωση του υπόσκαφου κτίσματος του νεολιθικού οικισμού Προμαχώνα - Τορολνίτσα η συχνή και επαναλαμβανόμενη παρουσία των βουκράνων στον συγκεκριμένο χώρο σε επάλληλα μάλιστα στρώματα ιδιαίτερου χαρακτήρα μπορεί κατά την άποψή μας να αξιολογηθεί ως ειδικό χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί το

38. Ό.π., σημ. 24.

39. Ό.π., σημ. 17.

40. J. Mellaart, Catal Huyuk, A Neolithic town in Anatolia (1967).

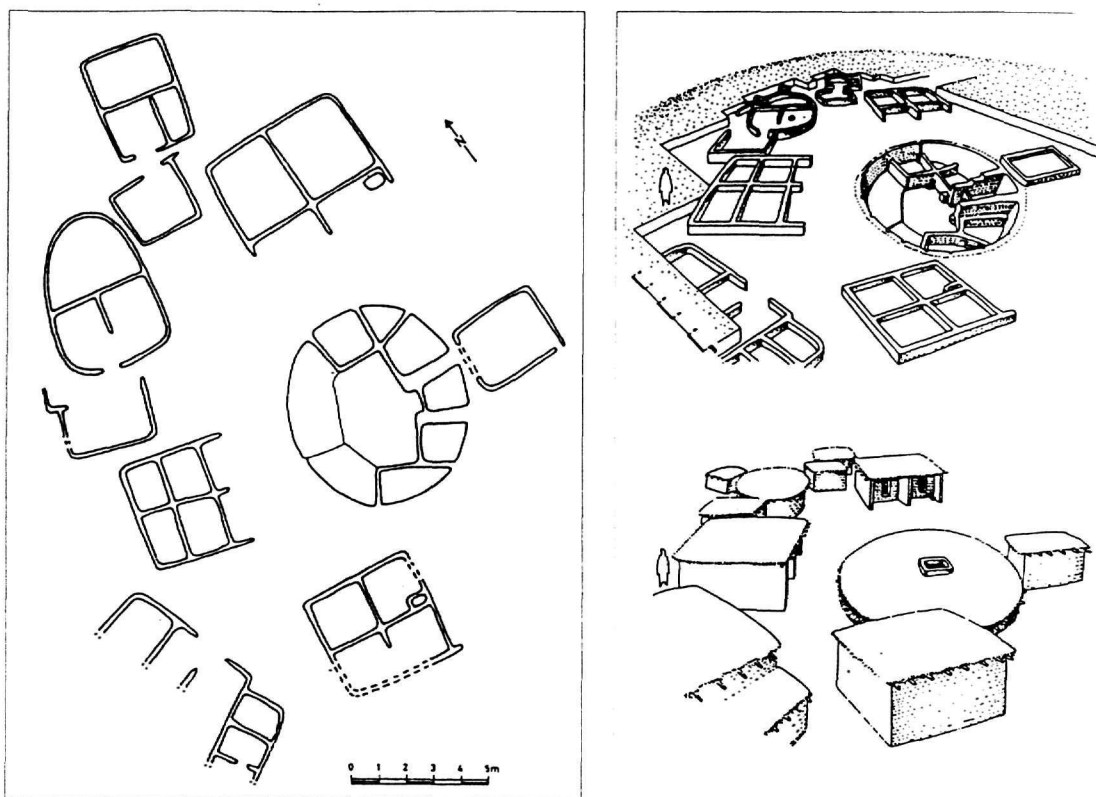
41. J. Mellaart, Excavations at Hacilar (1970).

42. Vinča: M. Vasič, Preistoricka Vinča II (1936) 50-52· J. Chapman, The Vinca Culture of South East Europe (1981) 134. Kormadin: B. Jovanović – J. Glisič, «Station énéolithique dans la localité de Kormadin, pres de Jakovo», Starinar 11, 1960, 128-132 (σερβοκροατικά - γαλλική περίληψη).

43. R. Treuil – P. Darque, «Un “bucrane” néolithique a Dikili Tash (Macédoine Orientale): parallèles et perspectives d'interpretation», BCH 122, 1998, 1-25, σημ. 33, όπου αναφέρεται και παράδειγμα επενδυμένου με πηλό βουκράνου από το Δισπηλιό Καστοριάς, διαφορετικού όμως τύπου, σύμφωνα με προφορική ανακοίνωση του Γ. Χουρμουζιάδη.

44. R. Treuil – P. Darque, ό.π., 21-25.

45. Gh. Lazarovici «Das neolithische Heiligtum von Parta», Neolithic of Southeastern Europe and its Eastern Connections, International Conference 1987 Szolnok -Szeged, Varia Archaeologica Hungarica II, 1989, 149-174. Πρβλ. επίσης για «ιερά» νεολιθικής εποχής: Ch. Lazarovici – M. Lazarovici, «The Neo-Eneolithic Architecture in Banat, Transylvania and Moldavia», Recent Research in the Prehistory of the Balkans 391-394, Publications of the Archeological Institute of Northern Greece Nr. 3 (2003) ed. D. Grammenos.

Σχ. 4-5. Jerf el Ahmar. Υπέργειες οικίες γύρω από κοινοτικό υπόσκαφο κυκλικό κτήριο.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΑΣ
Ινστιτούτο Επιστήμης Υλικών
ΕΚΕΦΕ "ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ"
153 10 Αγία Παρασκευή, Αττική

Τηλ. 210-65 03 389 & 65 24 821
Fax: 210-65 19 430 e-mail: maniatas@ims.demokritos.gr

Ημερομηνία: 11 Φεβρουαρίου 2004
Υποβολή δειγμάτων από: κυρία Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΡΑΔΙΟΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΜΑΧΩΝΑ

Αριθμός Εργαστηρίου	Δείγμα	Ημερομηνία αποκάλυψης	Είδος	pmC	Ηλικία ¹⁴ C (BP)	δ ¹³ C (‰)	Βαθμονομημένη Ηλικία (BC)	Πιθανότητες
DEM - 1173	Δείγμα 10, Τομή ΙΣΤ, Πάσα 10 Βάθος: 79,30 μ	17/10/2000	Άνθρακας	47,4 ± 0,1	5996 ± 25	-25,00	4910 - 4810 π.Χ. 4940 - 4870 π.Χ.	(68,3%) (95,4%)
DEM - 1185	Δείγμα 9, Τομή ΙΣΤ, Πάσα 10 Βάθος: 79,31 μ	17/10/2000	Άνθρακας	48,0 ± 0,2	5895 ± 33	-25,00	4800 - 4720 π.Χ. 4850 - 4690 π.Χ.	(68,3%) (95,4%)
DEM - 1254	Δείγμα 12, Τομή ΙΣΤ, Πάσα 11 Βάθος: 78,09 μ	23/10/2000	Άνθρακας	47,2 ± 0,2	6038 ± 40	-25,00	4990 - 4820 π.Χ. 5040 - 4800 π.Χ.	(68,3%) (95,4%)
DEM - 1250	Δείγμα 8, Τομή ΙΣΤ, Πάσα 8 Βάθος: 79,65 μ	11/10/2000	Άνθρακας	47,0 ± 0,2	6068 ± 40	-25,00	5030 - 4860 π.Χ. 5190 - 4810 π.Χ.	(68,3%) (95,4%)

Επεξεργασία δειγμάτων: Κική Γκογκίδου
Μαριγώ - Ειρήνη Κυριαζή

Δρ Γιάννης Μανιάτης
Προϊστάμενος Εργαστηρίου

Σχ. 6. Υπόσκαφος χώρος 4. C14 Απόλυτες χρονολογήσεις των νεότερων δαπέδων.

βαθύ υπόσκαφο κτίσμα από τα λοιπά κτίσματα του οικισμού (Σχ. 1).

Για την πυκνή και άτακτη συσσώρευση αγγείων, μικροαντικειμένων και οστών σε επάλληλα στρώματα μέσα στον μεγάλου βάθους υπόγειο χώρο θα μπορούσαν μεταξύ άλλων να διατυπωθούν και οι εξής δύο υποθέσεις:

Α. Επάλληλες καταστροφές του υπόσκαφου χώρου και της υπέργειας ανωδομής του από κάποια φυσική αιτία, π.χ. πυρκαγιά ή πλημμύρα και ισοπέδωση του στρώματος καταστροφής πριν από την κατασκευή του νέου δαπέδου στο εσωτερικό του υπόγειου χώρου. Ορισμένα από τα βούκρανα σ' αυτή την περίπτωση θα ήταν δυνατόν να προέρχονταν από την εξωτερική ή την εσωτερική διακόσμηση των τοιχωμάτων του υπόγειου χώρου ή της ανωδομής του.

Β. Η δεύτερη υπόθεση ερμηνεύει τη συσσώρευση των αντικειμένων ως εναπόθεση προσφορών απευθείας μετά από τελετουργικά γεύματα. Οι προσφορές εκτός από τα ειδώλια και τα προσωπικά αντικείμενα –εργαλεία και κοσμήματα– περιλαμβάνουν και τροφές φυτικές, στις οποίες παραπέμπουν οι λίθινοι τριπτήρες και κομμάτια κρέατος όπως βεβαιώνουν οι μεγάλες ποσότητες των οστών ζώων που έχουν βρεθεί. Στις προσφορές θα ήταν δυνατόν να περιλαμβάνονταν και κεφαλές ζώων, όχι μόνο ταύρων αλλά και μικρότερων, όπως προκύπτει από τα κέρατα μικρότερων ζώων, ορισμένα από τα οποία σώζουν μαζί και το κρανίο.

Με το τέλος της τελετουργίας επικαλύπτονταν οι προσφορές με λίθους και οργανικές ύλες, κλαδιά ή καλάμια –κατάλοιπα των οποίων αποτελεί το λεπτό στρώμα λευκής ύλης απαναθρακωμένης. Το λεπτόκοκκο αμμουδερό χώμα που καλύπτει τα στρώματα καταστροφής δεν ξέρουμε ακόμα αν είναι φερτό ή αν προέρχεται από φυσική διάβρωση. Το γεγονός ότι δεν περιέχει θραύσματα αγγείων συνηγορεί για την πρώτη περίπτωση.

Στον νεολιθικό οικισμό του Μακρύγιαλου (φάση Ι)⁴⁶ έχει ανασκαφεί ένα ανάλογο όρυγμα με μεγάλες ποσότητες οστών ζώων, η παλαιοζωολογική και ταφονομική μελέτη του οποίου κατέληξε στον συσχετισμό του με κοινοτικά δρώμενα.

Μικρότεροι επίσης λάκκοι της νεολιθικής εποχής⁴⁷ που περιέχουν αγγεία και οστά για τους οποίους έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες και ως λάκκων απόληψης πηλού ή απόρριψης απορριμμάτων, θα μπορούσαν επίσης να συνδεθούν με συμβολικού χαρακτήρα δρώμενα.

Η μελέτη της μικρογεωμορφολογίας την οποία προχωρεί η αρχαιολόγος Ίλεα Δαραβίγκα σε συνεργασία με τον συντηρητή Ζαχαρίου και το Fitch Laboratory της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής αναμένεται να δώσει συγκεκριμένες απαντήσεις για τη σύσταση και τη φύση των επιχώσεων στο εσωτερικό του υπόσκαφου χώρου.

Οι αναλύσεις C14, οι οποίες προχωρούν στο Κέντρο Αρχαιομετρίας του Δημόκριτου από τον Γ. Μανιάτη και τον Γ. Φακορέλλη θα χρονολογήσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια τη διαδοχή των στρωμάτων. Μέχρι στιγμής και οι νέες χρονολογήσεις που έχουμε και οι οποίες κινούνται από τα τέλη της 6ης ως τις αρχές της 5ης π.Χ.

46. M. Pappa – P. Halstead – K. Kotsakis – U. Kotsou-Duska, «Evidence for landscape feasting at Late Neolithic, Makryyalos, Northern Greece», *Food Cuisine and Society in Prehistoric Greece* (2003), ed. G. Barret – P. Halstead, *Sheffield Studies in Aegean Archaeology*.

47. Α. Χονδρογάννη, *ΑΕΜΘ* 13, 1999, 399-413.

χιλιετίας για τη φάση I προέρχονται από τα υψηλότερα αρχαιολογικά στρώματα (Σχ. 6).

Απαντήσεις αναμένονται επίσης και από τη μελέτη της παλαιογεωμορφολογίας της περιοχής, η οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να τεκμηριώσει την ύπαρξη κάποιου αρχικού φυσικού ορύγματος στον χώρο.

Η μελέτη των οστών επιφυλάσσει ενδεχομένως και εκπλήξεις, όπως προκύπτει από την ανεύρεση και δύο θραυσμάτων ανθρώπινων οστών ενός βρεγματικού και μιας σιαγόνας μέσα στο υπόσκαφο κτήριο⁴⁸, αλλά καθώς δεν έχει ακόμα μελετηθεί το οστεολογικό υλικό δεν είναι δυνατό να αξιολογηθεί αυτό το εύρημα.

Πριν ολοκληρωθεί η ανασκαφή και οι επιμέρους μελέτες δεν μπορούμε να αποφασίσουμε αν θα ερμηνεύουμε τα επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα ως στρώματα επάλληλων καταστροφών ενός κτηρίου με βαθύ υπόσκαφο χώρο ή ως στρώματα επάλληλων συνδεδεμένων με συμβολικές πράξεις αποθέσεων που πραγματοποιούνταν αρχικά μέσα σε φυσικό όρυγμα και αργότερα μέσα σε διαμορφωμένο όρυγμα του οποίου εν συνεχεία τα εσωτερικά του τοιχώματα επιχρίονται και ο πυθμένας του ανεβαίνει με τη συσσώρευση των περιοδικών αποθέσεων.

Η εντόπιση οπωσδήποτε ενός χώρου «κοινοτικού χαρακτήρα» στον οικισμό των ελληνοβουλγαρικών συνόρων θα μπορούσε να αποδείξει ότι και στον ευρωπαϊκό χώρο, ήδη από τα τέλη της 6ης χιλιετίας π.Χ., οι νεολιθικοί οικισμοί δεν ήταν ένα ασυνάρτητο άθροισμα ατομικών κατοικιών αλλά ένα σύνολο κτηρίων που αντιπροσώπευε μια κοινωνική οργάνωση, την άυλη φύση της οποίας είναι εξαιρετικά δύσκολο και συχνά ακατόρθωτο να προσεγγίσουμε μέσα από τα υλικά κατάλοιπα.

Καβάλα, Επίτιμη Έφορος
Βέροια, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Σόφια, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο
Σέρρες, ΚΗ' ΕΠΚΑ

Χαίδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη
Ιωάννης Ασλάνης
Ivan Vaisov
Μαγδαληνή Βάλλα

PROMACHON-TOPOLNIČA: A GREEK-BULGARIAN ARCHAEOLOGICAL PROJECT

by H. KOUKOULI-CRHSANTHAKI – I. ASLANIS – I. VAISOV – M. VALLA

The Promachon-Topolnica settlement is located on the Southeastern slopes of Mount Cerklina, close to the western bank of the river Strymon, on a natural pass into the beginning of the valley of the middle Strymon River. This prehistoric settlement, which lies across the Greek-Bulgarian border (pyramid 63 on the frontier line) is being jointly investigated by Greek and Bulgarian archaeologists. Ephorate XVIIIth of Prehistoric and Classical Antiquities) on the Greek side, the Archaeological Institute of Sophia and the Blagoevgrad Historical Museum on the Bulgarian side, are coordinating their excavation programs in both countries. The final aim is to publish the results of their research programs in a common series of books, proceeding an inter Balkan cooperation in the archaeological research. The excavation project on the Greek side began in 1992 under the direction of Ch. Koukouli-Chrysanthaki, director of the 18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities) in collaboration with I. Aslanis (National Hellenic Research Foundation), M. Valla and D. Malamidou (18th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities) and F. Tomai-Konstantopoulou (Ministry of Foreign Affairs). To the Greek excavation program took part the excavators of the Bulgarian side, Henrieta Todorova, Javor Bojadjev, Ivo Vajsov, Kalin Dimitrov, Veselin Draganov.

48. Αναγνώριση από την παλαιoανθρωπολόγο Σ. Τριανταφύλλου.

The results of excavations conducted over a period from 1992 to 2003 are summed up as follow: A combination of survey excavation and electromagnetic ground probes –the last realized by the Bulgarian geophysicians M. Gerogiev, D. Stoev, K. Velikofski– has determined the extent of a open prehistoric settlement of a sparsely –inhabited type, which covered two adjacent hilltops, a total area of 5 hectares. According to the results of the electromagnetic research and the excavation data the habitation layers of the settlement are found in a depth between 0,50 meters and 1,50 meters. The excavation on the Greek side in accordance with the results of the excavation on the Bulgarian side has identified three phases of habitation of the settlement dated from the end of the 6th millennium BC to the second half of 5th millennium BC. The earliest phase (Phase I) is represented by buildings with underground rooms dug in the virgin soil. The semisubterranean rooms were usually small, separated from each other by the natural soil, which, left unexcavated, served as the base for the dividing walls. These semisubterranean rooms were covered or surrounded by ground floor rooms made of big wooden piles, which supported walls made of woven branches covered by clay.

The most interesting find of this phase is the discovery of a big subterranean circular(?) room, dug in the virgin soil, whose inner walls were paved by clay. Since only a part of this circular(?) subterranean room has been excavated and the excavation has not yet reached the bottom of the pit it is not yet possible to reconstruct the original form and the character of this building.

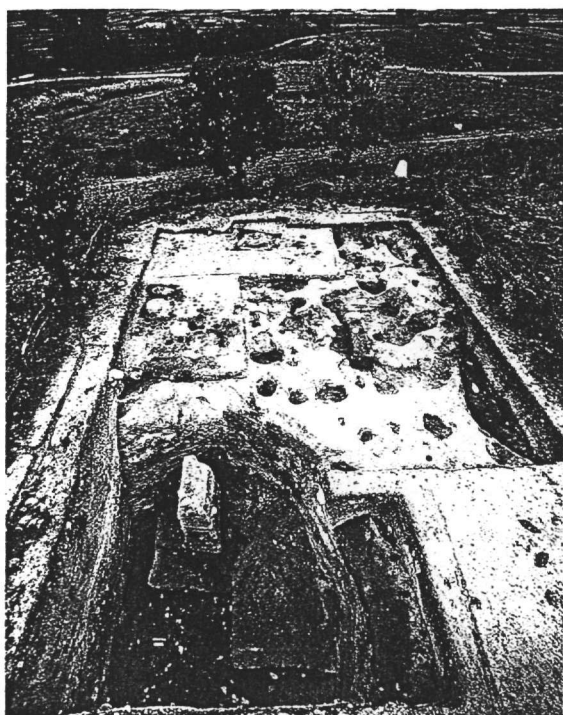
The rich deposit finds of the successive layers of the inner floors of the circular(?) pit testify community activities of ritual(?) character inside the subterranean room, as well as in the area around it. Storage, drinking, and ritual vases, as well as figurines and others artifacts (tools and jewels) have been found at the successive floors together with great quantities of grindstones and animal bones. The presence of intact bucrans together with special ritual vases and two clay models of buildings are of particular interest.

In the next phase (Phase II) the buildings of the settlement were ground floor constructions made of wooden piles, which supported sidewalls and roofs made of woven reeds and branches coated with clay. Large undressed stones reinforced the base of the walls. The dwellings had floors of compacted earth with ovens made of clay reinforced by small stones and sherds.

Of particular interest is the evidence of a non slagging production of copper: A clay crucible was recovered in a pit whose inner sides were burnt and filled with ashes and burnt soil. Analyses on the inner surface of the crucible showed that pure copper was diffused. Small shallow pits lined with successive layers of burnt clay and of ash found close to the pit with the crucible testify a special pyrotechnology. These constructions have been connected with the smelting of copper. Analyze of soils taken from the area around the shallow pits yielded grain of pure malachite powder. Taking into account the early date of the crucible and of the shallow pits to the first half of the 5th millennium BC the Promachon-Topolnica settlement gave some of the earliest evidence of the extractive copper metallurgy in Europe.

The last habitation phase of the settlement (phase III) has been totally damaged by ploughing and very few traces of pits with sherds and animal bones have been preserved. The site yielded a wide variety of different categories of pottery with painted, incised or rippled decoration. In phases I and II of particular interest are painted pottery of Acropotamos type (imported or locally made) and multicolored painted pottery, as well as blacktopped, redtopped and the so-called Bitum pottery. In Phase III graphite, incised and black on red pottery is present. Figurines are typical for phase I and II with the female figures being predominant. However the male figurines are not missing and a big worked stone in phallic form represents an early attempt to represent in a monumental sculpture the creative power of the male.

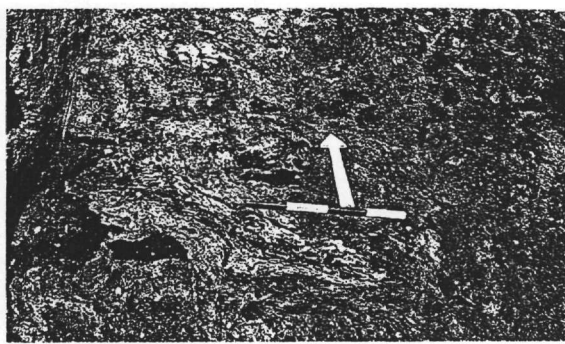
The study of the excavation finds shows a settlement of an agriculture and pastoral nature with cultural continuity through its first two phases of habitation (Phase I-II), dated to the early phase of the Late Neolithic period (Sitagroi II, Dikili Tash I, Vinca BC, Karanovo IV late). The last habitation phase in the settlement, (Phase III) is dated to the early Chalcolithic period (Sitagroi III, Dikili Tash II, Gradesnica, Slatino, Maritsa I) and follows probably after a period of abandonment of the site. The cultural physiognomy of the settlement was defined by its economic and cultural relations the site developed with the North Aegean world with Balkan hinterland.

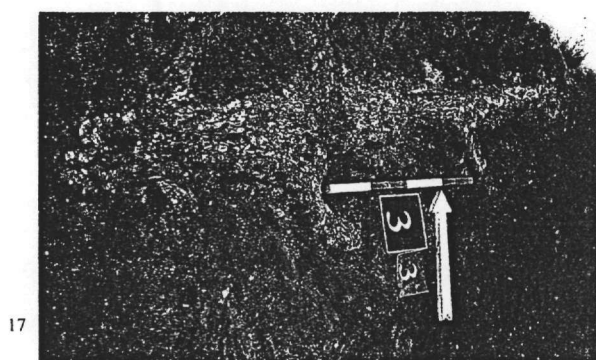
1. Ελληνικός ανασκαφικός τομέας. Αποψη από Δ. 2. Ελληνικός ανασκαφικός τομέας. Αποψη των υπόσκαφων χώρων. 3. Ελληνικός ανασκαφικός τομέας. Πασσαλόπηκτα κτίσματα φάσης II. Κυκλικός υπόσκαφος χώρος φάσης I - στρώμα 28. Μερική άποψη από ΒΔ. 4. Υπόσκαφος χώρος 4 - στρώμα 28. 5. Υπόσκαφος χώρος 4 - στρώμα 28. Βούκρανο και αγγεία. 6. Υπόσκαφος χώρος 4 - στρώμα 30. 7. Υπόσκαφος χώρος 4 - στρώμα 31.

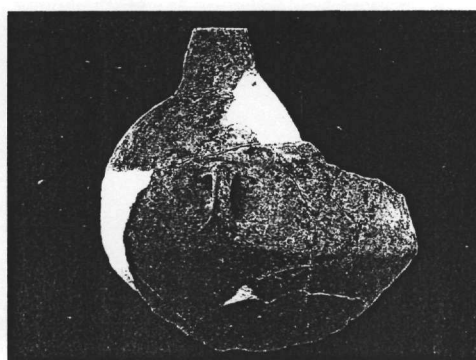
15

16

17

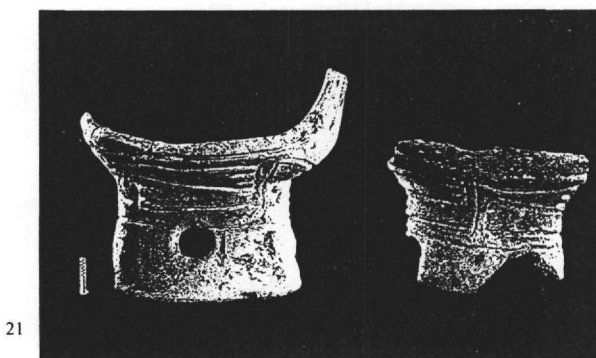
18

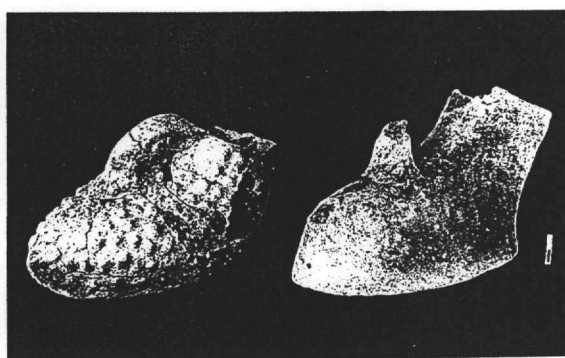
19

20

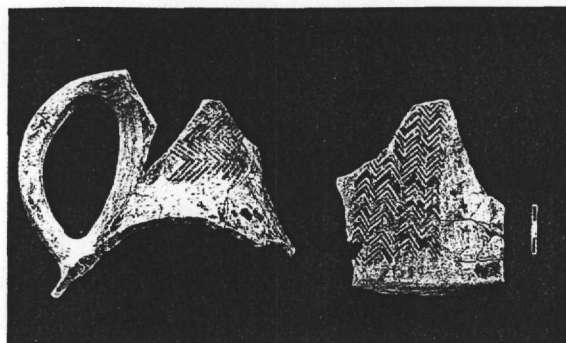

21

22

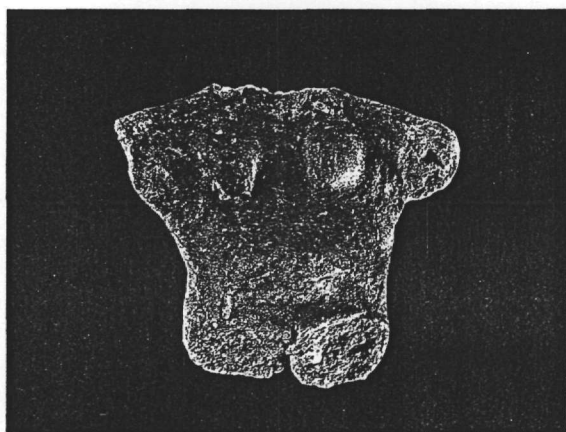
15. Υπόσκαφος χώρος 4 - άποψη από ΒΔ. 16. Υπόσκαφος χώρος 4 - κατάλοιπο ξύλου. 17. Υπόσκαφος χώρος 4 - κατάλοιπο κλαδιού. 18. Υπόσκαφος χώρος 4 - κλειστό αποθηκευτικό αγγείο. 19. Υπόσκαφος χώρος 4 - υψίποδες φιάλες. 20. Υπόσκαφος χώρος 4 - θραύσμα black torped αγγείου. 21. Υπόσκαφος χώρος 4 - λύχνои. 22. Υπόσκαφος χώρος 4 - ασκοί.

23

24

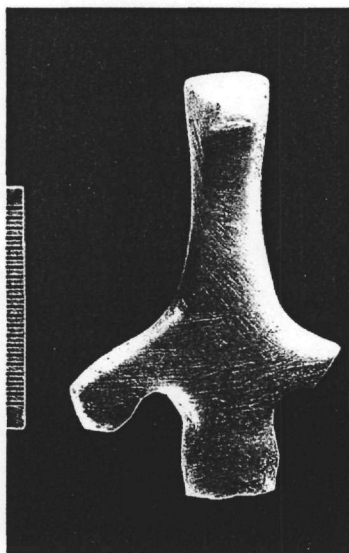
25

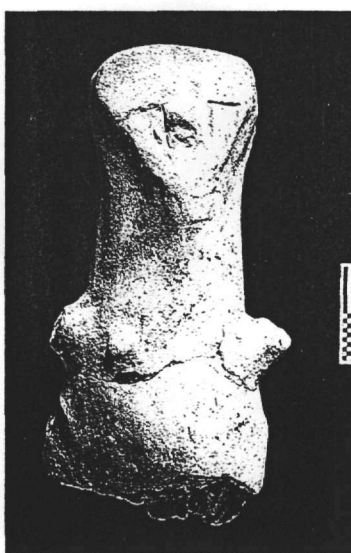
26

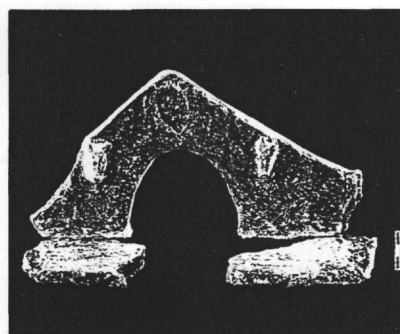
27

28

29

30

23. Υπόσκαφος χώρος 4 - θραύσματα αγγείων με διακόσμηση bitum. 24. Υπόσκαφος χώρος 4 - πήλινο ειδώλιο ανδρικής μορφής. 25. Υπόσκαφος χώρος 4 - θραύσμα πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής. 26. Υπόσκαφος χώρος 4 - ειδώλιο γυναικείας μορφής κουροτρόφου. 27. Υπόσκαφος χώρος 4 - ειδώλιο δύο μορφών. 28, 29. Υπόσκαφος χώρος 4 - μαριμάρινο μικρογραφικό ειδώλιο. 30. Θραύσμα μικρογραφικού οικίσκου.